

УДК 811.161.2'367.333

ТЕМПОРАЛЬНІ СИНТАКСЕМИ В АТРИБУТИВНОМУ ЗНАЧЕННІ

Хомич В. І., Кайдаш А. М.

У статті аналізується процес транспозиції темпоральних синтаксем, що є базовими для атрибутивних одиниць. Визначаються чинники процесу транспозиції та виокремлюються групи таких синтаксем.

***Ключові слова:** вихідна та похідна позиція, темпоральна синтаксема, атрибутивна синтаксема, транспозиція, чинники процесу.*

В статье анализируется процесс транспозиции темпоральных синтаксем с исходной позиции в производную. Последняя позволяет развить атрибутивную функцию в темпоральных синтаксических единицах. Определяются факторы этого процесса.

***Ключевые слова:** исходная и производная позиция, темпоральные синтаксемы, атрибутивная синтаксема, транспозиция, факторы процесса.*

The article analyzes the temporal transposition process of syntaxemas, which is the base for attribute units. The factors of the transposition process are identified and groups of such syntaxemas are defined.

***Key words:** an original and derivative position, a temporal syntaxema, an attributive syntaxema, transposition, the process factors.*

Увагою мовознавців позначене питання щодо функціонування абвербіальних, зокрема темпоральних, синтаксем у вторинній позиції. Так, поняття вторинних предикатних синтаксем обґрунтовано в працях І. Р. Вихованця [3, с. 269–278; 5 с. 137–160] та К. Г. Городенської [8, с. 132–140]. На думку дослідників, вторинні предикатні синтаксеми утворюються внаслідок об'єднання двох або більше елементарних простих речень в одне просте ускладнене [3, с. 269]. І. Р. Вихованець наголошує, що новоутворені синтаксеми “виражають сукупність значень ознаки, особливого її різновиду – семантики відношень” [3, с. 140]. Проте роботи з нетипового функціонування цих одиниць містять лише фрагментарні відомості. Тому зазначена тема розроблена недостатньо. Цим зумовлено **актуальність** статті.

Мета наукового пошуку полягає в з'ясуванні чинників розвитку темпоральних синтаксем атрибутивності. Об'єктом вивчення стали синтаксеми, виражені “ргаер + N_x”. Вибір предмета дослідження цієї розвідки зумовлено постійним інтересом мовознавців до розвитку вторинної функції в зазначених мовних одиницях.

Темпоральність (лат. *tempus* – час) – це семантична категорія [19, с. 5], на базі якої формується функціонально-семантичне поле. Вона відображає сприйняття й осмислення людиною часу означених ситуацій та “відрізків” щодо моменту мовлення. Її слухно вважають векторною категорією, оскільки темпоральні відношення характеризуються ще й числовим значенням [19, с. 7]. Окремі лінгвісти слухно розглядають темпоральність як лексико-синтаксичну категорію [7, с. 4].

Найважливішими семантичними протиставленнями темпоральної системи є одночасність (прямий час) і різночасність (відносний час). Слід зазначити, що це найзагальніша опозиція, сформована переважно під впливом лексичного значення прийменниково-відмінкових форм та головного дієслова. Друга семантична опозиція (притаманна як прямому, так і відносному часу) виражена означеною та неозначеною тривалістю дії. Вона залежить від семантики прийменникових конструкцій та семантико-граматичних особливостей опорних дієслів. Конструкціями прямого часу означеної тривалості передається також протиставлення завершеність / незавершеність дії, що відзначається частковістю й нерегулярністю реалізації. Третя опозиція: дистрибутивність і недистрибутивність дії в часі утворюється семантикою словоформ, видовими значеннями дієслів і допоміжними лексичними засобами [7, с. 18–27; 92, с. 90–92].

Серед засобів (граматичних, лексичних, комбінованих [19, с. 7]; морфологічних, синтаксичних, лексичних і словотворчих [20, с. 628]) на позначення

темпоральних (первинних, або базових) відношень виділяються синтаксичні, які, за термінологією О. В. Бондарка, кваліфікуються як периферійні [1, с. 17–29]. Вони представлені прийменниковими конструкціями. У свій час Л. А. Булаховський наголошував на зростанні активності використання саме прийменниково-відмінкових форм у темпоральній системі [2, с. 267]. До складу таких синтаксичних засобів уходять прийменники, використання яких зводиться до увиразнення часових меж дій, процесів тощо [12].

Темпоральна синтаксема “ргаер + N_x” у реченні посідає детермінантну позицію [4, с. 92, 125, 158, 177; 9, 626]; у словосполученні – периферійну позицію [15, с. 210–212], приприсудкову позицію [13, с. 88–127]. Кваліфікація темпоральних прийменниково-відмінкових форм як поширювачів речення описана в дослідженнях В. П. Малащенко [18, с. 25, 37, 47, 54, 94, 100]. У нашому дослідженні кваліфікуємо типовою позицією – приприсудкову. У такому оточенні часова словоформа “ргаер + N_x” виступає в обставинній функції. Первинна роль реалізується завдяки наявності в реченні дієслів стану, процесу, дії, буття тощо. Темпоральна синтаксема, у свою чергу, допомагає дієсловам розкрити їх лексико-граматичний потенціал [16, с. 50], проте її наявність у реченні не є обов’язковою.

Темпоральна синтаксема, виражена прийменниково-відмінковою формою “ргаер + N_x”, може реалізуватися в атрибутивній функції. Таке вживання є нетиповим для неї, але можливим. Первинна (обставинна) функція “ргаер + N_x” змінюється, але вихідна, часова, семантика зберігається: *Лист написаний 17 жовтня* → *Лист від 17 жовтня стає доказом у судовому процесі*.

На базі морфолого-синтаксичних варіантів виділяємо чотири темпоральні функціонально-транспозиційні групи: “темпоральний родовий відмінок із прийменниками”, “темпоральний знахідний відмінок із прийменниками”, “темпоральний орудний відмінок із прийменниками”, “темпоральний місцевий відмінок”.

Найпродуктивнішою функціонально-транспозиційною групою словоформ цієї семантики є “темпоральний родовий відмінок із прийменниками”. У семантичному потенціалі виділено дві функціонально-транспозиційні підгрупи: різночасність і одночасність явищ і часового моменту. Функціонально-транспозиційна підгрупа різночасності диференціюється за семантичними ознаками на: а) значення часової попередності (означений попередній – “до + N_{gen}”, неозначений неточний попередній – “до + N_{gen}”, “напередодні + N_{gen}”, “в (у) переддень + N_{gen}”, “проти + N_{gen}”, “супроти + N_{gen}”, неозначений приблизний попередній час – “близько + N_{gen}”, “коло + N_{gen}”, “біля + N_{gen}”); б) часової наступності (означений час – “з + N_{gen}”, “від + N_{gen}”, “починаючи з + N_{gen}”, “починаючи від + N_{gen}” та неозначений неточний наступний час – “після (опісля) + N_{gen}”, “пізніше (від) + N_{gen}”, “пізніш (від) + N_{gen}”); в) проміжного часу (означена тривалість дії – “від + N_{gen} + до + N_{gen}”, “з + N_{gen} + до + N_{gen}”, “починаючи від + N_{gen} + до + N_{gen}”, “починаючи з + N_{gen} + до + N_{gen}”, “від + N_{gen} + по + N_{acc}”, “з + N_{gen} + по + N_{acc}”). Численними щодо транспозиційних змін визначено прийменниково-відмінкові форми часової попередності: *Напередодні наступу бійці одержали тютюн* (О. Гончар) → *Тетері не виходила з голови розмова з Виговським напередодні від'їзду* (Н. Рибак). Відзначаються в кількісному плані, але малоактивні прийменникові конструкції семантичного блоку часової наступності. Вторинну функцію реалізують прийменникові конструкції “від + N_{gen}”, “з + N_{gen}”, “після (опісля) + N_{gen}”: *Що наймита почав тримати десь тільки з 1924 року...* (І. Ле) → *Спасибі Вам за лист з 3 квітня...* (М. Коцюбинський). Фрагментарно нетипову позицію заповнюють словоформи “пізніше (від) + N_{gen}”, “пізніш (від) + N_{gen}”: *Навіть уявити не можна, як це жінка встає пізніше сонця!* (М. Стельмах) → *Повернення дітей пізніше визначеного терміну викликало паніку серед батьків*. Решта – дві ПВФ “починаючи від + N_{gen}”, “починаючи з + N_{gen}” – уживаються лише в позиції обставини: *Починаючи приблизно з другої половини XIX-го століття, на Україні найбільше поширені колядки релігійно-біблійного змісту* (О. Воропай). Не відзначаються стабільною реалізацією атрибутивної функції словоформи проміжного часу “від + N_{gen} + до + N_{gen}”, “з + N_{gen} + до + N_{gen}”, “починаючи від + N_{gen} + до + N_{gen}”, “починаючи з + N_{gen} + до + N_{gen}”, “від + N_{gen} + по + N_{acc}”, “з + N_{gen} + по + N_{acc}”: *Цілими днями їх не було, то над полем від ранку до самого вечора бродили тумани* (О. Гончар) → *У Празі готується до друку велика антологія української поезії від Котляревського по наші дні в чеських перекладах* (М. Рильський).

Малопродуктивними на тлі різночасності виявилися приєднані конструкції наступної функціонально-транспозиційної підгрупи. Вихідна сема одночасності диференціюється на: а) неозначену неповторювану (*під час, у ході, у процесі, за, серед, посеред (посередині), наприкінці* + N_{gen}) та б) означену неповторювану (*протягом, впродовж (упродовж)* + N_{gen} – точну; *близько, біля, коло* + N_{gen} – приблизну) тривалість дій, явищ. Словоформи неозначеної неповторюваної тривалості дії визначено більш численними в транспозиційних змінах, ніж конструкції означеної тривалості дії. Поліфункціональними є приєднані-відмінкові форми “під час + N_{gen} ”, “серед + N_{gen} ”, “посеред (посередині) + N_{gen} ”, “за + N_{gen} ”: *Під час танку ... вона любила зайвий раз упевнитись, що ми сидимо в залі – я чи Сев* (Ю. Яновський) → *Усі вони заздалегідь знали свої місця під час бою* (М. Стельмах). Решта словоформ зазначеної семантики (“у ході + N_{gen} ”, “у процесі + N_{gen} ”, “наприкінці + N_{gen} ”) як атрибути вживаються рідше: *Наприкінці XIX століття в Царському Селі влітку алексю двірцевого парку прогулювався молодий цар Микола II* (О. Довженко) → *Дощі наприкінці літа дуже корисні для майбутнього врожаю*. Моделі “протягом + N_{gen} ”, “впродовж (упродовж) + N_{gen} ”, “близько + N_{gen} ”, “біля + N_{gen} ”, “коло + N_{gen} ” означеної неповторюваної тривалості дії також не відзначаються активністю щодо виконання атрибутивної функції: *Усе місто брало участь у прибиранні руїн протягом трьох літ* (О. Довженко) → *Розмова протягом години не дала очікуваних результатів*.

Темпоральний знахідний відмінок із приєднаннями загалом виконує атрибутивну функцію, хоча на тлі транспозиційних процесів інших груп він постає невідмінно. Функціонально-транспозиційні підгрупи різночасності та одночасності становлять семантичний потенціал функціонально-транспозиційної групи “темпоральний знахідний відмінок із приєднаннями”. Вихідна темпоральна сема ‘різночасність’ диференціюється на: а) означену попередність – “по + N_{acc} ”, неозначену неточну попередність – “під + N_{acc} ”, “над + N_{acc} ”, неозначену точну попередність – “за + N_{acc} + до + N_{gen} ”, “за + N_{acc} + перед + N_{instr} ”; б) неозначену наступність (“за + N_{acc} ”, “через + N_{acc} ” – приблизну; “за + N_{acc} ”, “через + N_{acc} ” – точну). Найбільшу продуктивність у цій підгрупі виявляє словоформа “під + N_{acc} ” неозначеної попередності: *Засипляла під ранок неспокійним, жарким сном...* (Г. Хоткевич) → *В ніч під Андрія хлопці мають найбільше права...* (О. Воропай). Із таким же вихідним значенням у позиції атрибута фрагментарно вживаються моделі “над + N_{acc} ”, “за + N_{acc} + до + N_{gen} ”, “за + N_{acc} + перед + N_{instr} ”: *Ми приїхали за 15 хвилин до десятої* (Ю. Яновський) → *Приїзд за 15 хвилин до десятої змінив життя хлопця*. Переважно з обставинною функцією випає словоформа “по + N_{acc} ”: *По цей час живе в народі добра слава про Василя Трубенка* (О. Довженко). Атрибутивну функцію вона реалізує дуже рідко: *Життя по цей час не відзначалося привабливістю*. У семантичному блоці неозначеної наступності конструкції приблизного або точного часу виконують, окрім обставинної, атрибутивну функцію, хоча повною мірою остання ще й не закріпилася за ними: *Поїздка за північ й досі турбує; Ой, чого тільки коштує мені цей вихід за годину на сцену! Оце прибуття через рік було дійсно загадковим*. Поза явищем синтаксичної деривації залишилася синтаксема “через + N_{acc} ” приблизної наступності: *Через два-три тижні таку настоянку вже можна було споживати* (В. Скуратівський).

У функціонально-транспозиційній підгрупі одночасності наявна опозиція: а) означена (неповторювана точна тривалість з указівкою на обмеженість дії – “за + N_{acc} ”, “на + N_{acc} ”, “в (у) + N_{acc} ”; неповторювана приблизна – “понад + N_{acc} ”, “з + N_{acc} ”; повторювана тривалість часу з указівкою чи без указівки на завершеність дії – “за + N_{acc} ”, “по + N_{acc} ”, “на + N_{acc} ”) та б) неозначена неповторювана тривалість дії – “в (у) + N_{acc} ”, “на + N_{acc} ”. Активністю позначені поліфункціональні ПФ “за + N_{acc} ”, “на + N_{acc} ”: *Сценарій “Аероград” я написав у Москві за два з половиною місяці* (О. Довженко) → *Ось маю тепер три гектари мочарища... та якийсь набуток за минулі роки* (М. Стельмах), рідше – модель “в (у) + N_{acc} ”: *В триденний строк здати до комори три мільйони за пограбоване майно!* (О. Довженко) → *Перескладання [заборгованості] в триденний термін виявилось нелегким*. При непохідних і похідних іменниках словоформи “понад + N_{acc} ”, рідше – “з + N_{acc} ” реалізують атрибутивну функцію: *Блукання з годину допомогло розібратися в душевних муках*. Найменш продуктивними в транспозиційних процесах є конструкції “за + N_{acc} ”, “по + N_{acc} ”, окрім “на + N_{acc} ”: *По півгодини сама з собою розмовляла* (М. Коцюбинський) → *Щоденні*

розмови по півгодини [з учителем] спонукали хлопця до конкретних дій. Семантичний блок неозначеної неповторюваної тривалості визначено малочисленним (“в (у) + N_{acc}”, “на + N_{acc}”). Ці моделі потрапляють у нетипове оточення не так активно: В четвер у Зелений тиждень і наші дівчата йдуть у ліс... (О. Воропай).

У функціонально-транспозиційній групі “темпоральний орудний відмінок із прийменниками”, що є нечисленною, наявні дві функціонально-транспозиційні підгрупи: різночасності та одночасності. У функціонально-транспозиційній підгрупі різночасності виділено семантичні блоки: неозначеної неточної часової попередності – “перед + N_{instr}”, неозначеної неточної часової наступності – “за + N_{instr}”, “вслід (услід) за + N_{instr}”, “слідом за + N_{instr}”; неозначеної проміжної тривалості дії – “між + N_{instr}”. Активно виконують атрибутивну функцію дві ПФВ – “перед + N_{instr}”, “між + N_{instr}” при непохідних: Тиждень перед Різдвяними святками залишив батько каменоломню і був дома... (У. Самчук) або при віддієслівних іменниках: Базікання [дядька] між чарками децю прояснило Федьку. Орудний відмінок із прийменниками за, вслід (услід) за, слідом за фрагментарно заступає позицію атрибута: Слідом за князем грабували воєводи... (П. Загребельний) → Грабування слідом за князем стало звичною справою.

Прийменниково-відмінкові форми одночасності на тлі конструкцій різночасності взагалі непродуктивні щодо похідної функції. Словоформи “з + N_{instr}”, “за + N_{instr}” означеної повторюваності неактивно реалізують атрибутивну роль: Просиджування за переглядом кінофільмів стало звичною справою. Їх лексичне значення переважно розкривається в типовому оточенні: Я всі вечори просиджував за переглядом перекладів (М. Коцюбинський). Не всі прийменниково-відмінкові форми як реалізатори неповторюваної неозначеної одночасності включаються в процес синтаксичної деривації. Деякі з них уживаються лише в типовій позиції з обставинною функцією на позначення одночасності зіставлених явищ (“з + N_{instr}”, “над + N_{instr}”): В п'ятницю над вечором розчиняють тісто на паску (О. Воропай). Тільки прийменникові конструкції “за + N_{instr}”, “під + N_{instr}” узгоджують свою темпоральну семантику з позицією атрибута: Побалакали вони в той день за землю за обідом, побалакали за вечерою (В. Скуратівський) → Тепер Турові речі за вечерою не здавались уже Петру жартами... (П. Куліш).

Функціонально-транспозиційна група “темпоральний місцевий відмінок” порівняно з попередніми трьома нечисленна, але прийменниково-відмінкові форми є продуктивними щодо транспозиційних переміщень. Словоформи виражають семантику двох функціонально-транспозиційних підгруп: різночасності (неозначена неточна наступність – “по + N_{loc}”) та одночасності (неозначена неповторюваність – “при + N_{loc}”, “в (у) + N_{loc}”, “на + N_{loc}”, “о (об) + N_{loc}”, “по + N_{loc}”; означена повторюваність – “по + N_{loc}”). Із-поміж зазначених конструкцій лише “по + N_{loc}” належить до двох функціонально-транспозиційних підгруп. Якщо вживається як засіб вираження різночасності, то в типовій позиції реалізує значення неозначеної неточної наступності: По завершенні обряду тіло віддавали вогню (В. Скуратівський). Контактна присубстантивна позиція (життя по смерті), синтаксичні зв'язки, логічні запитання (не вірив (в що?) в життя; життя (яке?) по смерті) указують на атрибутивну функцію синтаксеми життя по смерті: Не вірив я в життя по смерті... (О. Олесь).

Значення одночасності виражене п'ятьма прийменниковими конструкціями: “при + N_{loc}”, “в (у) + N_{loc}”, “на + N_{loc}”, “о (об) + N_{loc}”, “по + N_{loc}”. Ця функціонально-транспозиційна підгрупа найбільше представлена транспозиційними моделями. Активними щодо вираження вторинної, атрибутивної, функції є синтаксеми “при + N_{loc}”, “в (у) + N_{loc}”, “на + N_{loc}”, “по + N_{loc}” із семою неозначеної неповторюваної тривалості дії: Товаришів своїх по навчанню і роботі він теж не любив (О. Довженко). Лише одна словоформа “о (об) + N_{loc}” рідше виконує вторинну функцію: Кава о восьмій годині ранку є надзвичайно смачною. Прийменникова конструкція “по + N_{loc}” означеної повторюваності фрагментарно заміщає позицію атрибута: Зібрання по п'ятницях було невід'ємною частиною громадського життя. Тому виділено дві синтаксеми (“по + N_{loc}”, “о (об) + N_{loc}”), за якими повною мірою ще не закріпилася атрибутивна функція. Перетин семантичних виявів прийменниково-іменникових конструкцій становить об'єкт подальших наукових досліджень.

Література

1. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1971. – 115 с.
2. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка. / Л. А. Булаховский. – К. : Рад. школа, 1953.
Т. II. – 1953. – 436 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
5. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
6. Вихованець І. Р. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1982. – 208 с.
7. Всеволодова М. В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке / М. В. Всеволодова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 283 с.
8. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
9. Грамматика современного русского литературного языка / отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1970. – 767 с.
10. Грищенко А. П. Внутрішня синтаксична організація простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки) / А. П. Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 14–16.
11. Грищенко А. П. Обставини / А. П. Грищенко // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 207–224.
12. Грищенко А. П. Синтаксис / А. П. Грищенко // Українська граматики / отв. ред. В. М. Русановский. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 252–280.
13. Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення / З. І. Іваненко. – К. ; Одеса : Вища шк., 1981. – 143 с.
14. Канеса П. С. Синтаксические средства выражения временных отношений в современном украинском языке : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.02 / Канеса П. С. ; Киев. пед. ин-т им. А. М. Горького. – К., 1984. – 212 с.
15. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.
16. Крилова Т. В. Роль часових адвербіалій у вираженні характеристики дієслівної дії / Т. В. Крилова // Мовознавство. – 1983. – № 4. – С. 50–54.
17. Куцова Р. А. Відтворення темпоральності прийменниковими конструкціями сучасної української мови : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Куцова Р. А. ; Харків. держ. ун-т. – Х., 1997. – 223 с.
18. Малащенко В. П. Свободное присоединение предложно-падежных форм / В. П. Малащенко. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1972. – 172 с.
19. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / А. В. Бондарко и др. – Л. : Наука, 1990. – 264 с.
20. Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
21. Шведова Н. Ю. Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения / Н. Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1968. – № 2. – С. 39–50.